

Головащенко С. І.

**Дослідження й тлумачення
пророчих книг Біблії на київських
теренах: в очікуванні повернення
традиції.** Рецензія на: Фаст Г.,
прот. Толкование на книгу пророка
Аввакума, или опыт библейской
теодицеи. К.: Богуславкнига, 2014.
400 с. ISBN 978-966-2644-09-8

Ця книга стала для київської біблієзнавчої й загалом богословської культури явищем довгоочікуваним, проте зовсім не випадковим. Адже традиція дослідження саме пророчої біблійної книжності є для Києва, насамперед, для Київської духовної академії, досить давньою та усталеною.

Так, іще на початку діяльності оновленої КДА, за Статутом 1814 р., книги великих пророків, насамперед Ісайї, були серед тих старозавітних текстів, які рекомендувалося «прочитувати з особливою докладністю»¹. Пророчі книги були невід'ємним компонентом розлогого, глибоко структурованого бібліологічного викладу старозавітного матеріалу, яким уславився у 1860–1870-х рр. ректор КДА єп. Філарет (Філаретов)². У період чинності Статуту 1869 р. спочатку єп. Філарет та згодом єп. Михаїл (Лузін) викладали «спеціальний історичний та історико-критичний вступ» до всіх старозавітних книг, у т. ч. пророчих. Ісагогічно-екзегетичні відомості про книги пророків (Іоїля, Амоса, Іони, Осії, Михея, Ісайї, Наума, Софонії, Аввакума, Єремії, Єзекіїля, Овдія, Даниїла, Огія, Захарії, Малахії) свого часу, очевидно, для потреб академічного викладання, були зібрані й укладені прот. І. Скворцовим³. Х. М. Орда (згодом єп. Іриней), вихованець КДА, викладач Святого Письма та ректор Київської духовної семінарії, написав кілька підручників за книгами Старого Завіту,

¹ Михаїл (Лузін), єп. Столетие из истории толкования Библии у нас в России // Годичный акт МДА 1 октября 1877 г. М., 1878. С. 29.

² Див.: Обзорение уроков, под коими находится подпись: Академии учитель, иеромонах Филарет // Дело Внутреннего Правления Киев. дух. акад. 1851 г. № 5; 1852 г. № 5; 1853 г. № 8; 1856 г. № 6, 7; Дела Совета Киев. дух. акад. за 1870 и 1871 г.; Обзорение уроков за 1872/3 уч. г. // Дела Совета Киев. дух. акад. за 1873 г.; Обзорение чтений... За 1875/6 уч. г. // Дела Совета Киев. дух. акад. за 1876 г. Цит. за: Корольков Иван. Преосвященный Филарет, еп. Рижский, как ректор КДА // ТКДА. 1882. Т. 4. № 12. С. 8–11, 14–20.

³ ІР НБУВ. ДА. 61Л.; Лебедев Ал.-р. Рукописи Церковно-археологического музея... С. 24.

в т. ч. для опанування пророчих книг⁴, будучи одним із тих, хто «з найретельнішим пристосуванням до вимог семінарських програм... опрацював майже все Святе Письмо»⁵. Так закладалося систематичне академічне викладання науки про Святе Письмо.

У 1880–1890-х рр. А. С. Царевський та В. П. Рибінський на II курсі академії здійснювали виклад змісту та роз'яснення великих та малих пророків, якому передували «попередні відомості про пророків та пророче служіння»⁶. Академічний Статут 1910 р., зберігаючи апологетичну спрямованість навчання та посилюючи орієнтацію освіти випускників на діяльність «переважно у царині церковно-пастирській»⁷, розширив викладання базових бібліологічних дисциплін. Старий Завіт відтоді вели по два викладачі; при цьому виклад матеріалу «про книги учительні, пророчі та неканонічні» був довірений славетному біблієзнавцю прот. О. О. Глаголеву.

Ісагогіко-екзегетичне опрацювання пророчих книг Старого Завіту посідало помітне місце у «списах тем для кандидатських розмислів», що пропонувалися для випускників КДА викладачами та ухвалювалися академічними відділеннями⁸. Кращі кандидатські праці цієї тематики, доопрацьовані та захищені як магістерські дисертації, згодом увійшли до золотого фонду вітчизняного біблієзнавства. Наприклад, згадаємо роботу М. Вержболовича про пророче служіння в Ізраїльському царстві⁹, яка згодом була відзначена Макаріївською премією¹⁰, або працю С. Песоцького про св. пророка Даниїла¹¹.

⁴ Орда Х. М. (сп. Ириней). Руководство к последовательному чтению пророческих книг Ветхого Завета. К., 1871.

⁵ Никольский М. В. Наша библейская наука // Православное обозрение. 1875. Т. 2. № 2. С. 185.

⁶ Див., напр.: Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1888/9 уч. год // ТКДА. 1890. Т. 1. № 1. С. 115; Рыбинский В. П. Св. Писание Ветхого Завета, учительные и пророческие книги. Конспекты лекций студентов II курса. 1902–03 гг. // ІР НБУВ. Ф. 160. № 1854.

⁷ Извлечения из журналов Совета Киевской духовной академии за 1909/1910 уч. год. К.: тип. «Петр Барский», 1910. Приложение. С. 1.

⁸ Список избранных преподавателями и одобренных отделениями тем для кандидатских рассуждений студентов III курса. Богословское отделение // Протоколы заседаний Совета КДА за 1874/75 учебный год. Протокол от 4 сентября 1874 года // ТКДА. 1874. Т. 4. Приложение. С. 114–115; Список избранных преподавателями и одобренных отделениями тем для кандидатских рассуждений студентов III курса // Протоколы Совета КДА за 1880/81 учебный год. Журнал от 1 сентября 1880 года. К.: типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1881. С. 32–36; Список избранных преподавателями и одобренных отделениями тем для кандидатских рассуждений студентов III курса // Протоколы Совета КДА за 1881/2 учебный год. Журнал от 29 октября 1882 года. К.: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882 // ТКДА. 1882. Т. 3. Приложение. С. 69–73.

⁹ Див.: ІР НБУВ. Ф. 304 Дис. 1887; Вержболович М. Пророческое служение в Израильском (десятиколенном) царстве // ТКДА. 1889. № 4, 5, 11; 1890. № 2, 10; 1891. № 2, 3, 6.

¹⁰ Див.: Извлечение из Протоколов Совета КДА за 1891/92 учебный год. Протокол от 30 октября 1892 года // ТКДА. 1893. Т. 3. № 9. Приложение. С. 46–47.

¹¹ Отзыв и. д. доцента Вл. Рыбинского о сочинении студента С. Песоцкого «Св. пророк Даниил, его время, жизнь и деятельность» // Протоколы Совета КДА за 1892/93 уч. год.

У розлоному корпусі створених у КДА біблійних перекладів, науково-критичних розвідок та екзегетичних творів книги старозавітних пророків також посідали вагоме місце. Пророчі книги аналізувалися з найрізноманітніших позицій та в різних культурних і методологічних контекстах.

Так, серед біблійних рукописів Церковно-археологічного музею академії знаходимо рукописи російських перекладів пророчих книг Ісаї, Наума, Аввакума, Софонії, Аггея, Захарії, здійснених із давньоєврейських оригіналів свящ. М. Фотинським ще 1811 р.¹² Значний внесок до біблійно-перекладацької праці, історичної та філологічної біблійної критики на підставі старозавітної профетичної літератури зробив Я. О. Олесницький: його російські переклади старозавітних книг пророків Ісаї, Єремії, Єзекіїля, Даниїла друкувалися в «Трудах КДА» протягом 1865–1873 рр. у супроводі історичних і філологічних коментарів-приміток. Ця праця стала підставою для присвоєння Олесницькому звання екстраординарного професора¹³.

1880–1890-ті рр. характеризуються появою в КДА систематичних оглядів закордонної біблієзнавчої літератури. Ці огляди сприяли підвищенню наукового рівня критичної рефлексії західних джерел і, відповідно, її апологетичної значущості. У цей час провідний професор КДА С. М. Сольський звертався до прикладів опрацювання пророчої літератури на Заході, аналізуючи зв'язок Старого й Нового Завіту¹⁴. В полеміці з раціоналістичною історичною критикою стверджував супранатуралістичний підхід до реконструкції біблійної історії викладач цього предмета в КДА Ф. Я. Покровський¹⁵.

Високий рівень використання рукописів, перекладів, аналізу історії тексту, атрибуції, літературної форми продемонструвало ісагогіко-екзегетичне дослідження книги Плач Єремії М. Д. Благовіщенського¹⁶.

Протокол от 12 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 242; Отзыв экстраод. проф. Ф. Покровского о сочинении студента С. Песоцкого «Св. пророк Даниил, его время, жизнь и деятельность» // Протоколы Совета КДА за 1892/93 уч. год. Протокол от 12 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 244.

¹² ІР НБУВ. ДА. 19Л., 20Л.; Лебедев Ал-р. Рукописи Церковно-археологического музея... С. 4–5.

¹³ Див.: Чистович И. А. История перевода Библии на русский язык... С. 318–319; критика цього перекладу: Там же. С. 333, причому Чистович ніде не називає імені автора перекладу, Я. О. Олесницького. Втім, ця праця стала однією з підстав присвоєння Олесницькому звання екстраординарного професора; див.: Протоколы заседаний Совета КДА за декабрь 1872 г. 22 декабря // ТКДА. 1873. № 4. С. 203 — Авт.

¹⁴ Сольский С. М. Пророк Даниил и Апокалипсис св. Иоанна. Сочинение Оберлена. Перевод протоиерея А. Романова // ТКДА. 1883. № 6. С. 365–366.

¹⁵ Покровский Ф. Я. По поводу возражений современной критики против существования Моисеева закона ранее древнейших пророков-писателей. К., 1890.

¹⁶ Благовещенский М. Книга Плач. Опыт исследования исагогическо-экзегетического. К., 1899.

На ґрунті детального аналізу православної святоотцівської спадщини та полеміки з релігієзнавством т. зв. «релігійно-історичної школи» виконав магістерську дисертацію за книгою пророка Осії майбутній церковний історик Й. А. Бродович¹⁷. Відомий літургіст М. М. Скабалланович своїми працями за книгою пророка Єзекиїля¹⁸ продемонстрував глибокий аналіз біблійної символіки, застосування порівняльно-релігієзнавчого методу, використання матеріалу з історії давнього східного мистецтва. Мова книги пророка Даниїла аналізувалася у зв'язку з текстологічними знахідками в Єгипті (в Асуані та на о. Елефантина) і в контексті питання про ідентифікацію грецького тексту Септуагінти¹⁹, що є цілком зрозумілим з огляду на потреби православної біблеїстики. Уже згаданий В. П. Рибінський, викладаючи відомості про пророчі книги, аналізував також явище старозавітного профетизму в цілому і книги окремих пророків²⁰.

Помітним внеском до вітчизняної біблійної науки стала участь низки професорів КДА з екзегезою пророчих книг у всеросійських науково-богословських проектах, насамперед, в укладенні «Толковой Библии Лопухина» (коментарі О. О. Глаголева до книги Наума; коментарі В. П. Рибінського до книг Амоса, Осії, Йоїля, Авдія, Михея)²¹ та «Православной богословской энциклопедии» (наприклад, статті В. П. Рибінського «Иезекииль», «Иоиль»; М. Е. Поснова «Иеремия (пророк)» у т. 6 та т. 7)²².

Вирішальне значення в апологетичному протистоянні православної бібліології раціоналістичній «негативній» критиці мала розробка київськими дослідниками й екзегетами питань виокремлення в ізраїльській релігії «допророчого» та «пророчого» періодів, вирішального значення пророків в очищенні біблійної релігії від натуралістичних домішок, наданні ізраїльському монотеїзмові духовного, етичного характеру. Підкреслювалася важливість явлених у Старому Завіті, зокрема, в книгах пророків, «суб'єктивних, психологічних форм виявлення релігійного життя», «благочестя та праведності», а також релігійної віри, що

¹⁷ Бродович И. А. Книга пророка Осии. Введение в экзегезис. К., 1901.

¹⁸ Скабалланович М. Н. Что дает богослову первая глава книги пр. Иезекииля? // ТКДА. 1905. Т. 2. № 6. С. 271–276. Его же. Таинственный храм пророка Иезекииля // ТКДА. 1908. Т. 1. № 3. С. 329–361; Т. 2. № 8. С. 519–550. Его же. Комментарий на книгу пророка Иезекииля. СПб., 1909.

¹⁹ Див.: Введенский Ал., свящ. Язык книги пророка Даниила в связи с историей ее происхождения (по поводу вновь найденных асуанских и элефантинских папирусов) // ТКДА. 1912. Т. 1. № 4. С. 493–510.

²⁰ Див.: Рыбинский Вл. П. Ветхозаветные пророки // ТКДА. 1907. Т. 3. № 12. Его же. Книга пророка Авдия // ТКДА. 1909. Т. 3. № 12. С. 636–684. Его же. Книга пророка Михея // ТКДА. 1910. Т. 3. № 11. С. 319–361; № 12. С. 525–554.

²¹ ТБА. Т. 2. С. 357–582; Т. 3. С. 324–361; Т. 7. С. 86–200; 235–269; 270–298; Т. 10. С. 3–361.

²² ПБЕ. Т. 4. С. 191–194, 194–205, 205–208, 209–211, 211–219, 274–289, 443–484, 587–602; Т. 7. С. 200–213, 250–254, 831–835.

«могла сягати такої висоти й сили напруги <...> які є ідеалом і для віри й життя християн»²³.

Саме старозавітне Об'явлення, виражене, насамперед, у слові пророків, і є «первинною формою надприродного Об'явлення взагалі», яка, власне, і надає новозавітному Об'явленню «цілісності й довершеності»; в ньому звершується біблійна сотеріологія, а онтологічно — звершується персоналістично-монотеїстична картина світу, створеного й спрямованого «єдиною волею, яка керує світом»²⁴. Ці думки славетного київського богослова й пастиря прот. О. О. Глаголева, висловлені понад сто років тому, вочевидь, і тепер відповідають нагальній потребі затвердити прочитання Старого Завіту саме через Новий, біблійного профетизму — через категорію «справжнього виповнення», «священного гебраїзму» — в контексті «цілісного християнського синтезу»²⁵.

Бачимо продовження цієї ідейної традиції в представленій тут книзі о. Г. Фаста. Автор — авторитетний православний екзегет, відомий цілою низкою тлумачень на старозавітні й новозавітні тексти, таких як: «Толкование на Апокалипсис», «Толкование на книгу Песнь песней Соломона», «Толкование на книгу Экклезиаст», «Этюды по Ветхому Завету».

Надзвичайно складний для розуміння текст книги пророка Аввакума автор спробує розтлумачити із залученням максимально широкого кола джерел, як традиційних, так і новітніх, — повністю відповідаючи цим підходом академічним вимогам до наукового дослідження. Водночас, утримуючи фокус бачення біблійного тексту саме як священного Слова Божого, автор наполегливо впроваджує фундаментальний герменевтичний принцип, що складає основу православної бібліології та екзегези: Святе Письмо Старого Завіту розглядати в контексті Передання у всій повноті останнього.

Саме тому спостерігаємо залучені для повнішого розуміння книги пророка Аввакума не лише тлумачення отців і вчителів Церкви, але й православні літургійні тексти; не лише християнську екзегетичну спадщину, але й іудейські джерела — від стародавніх кумранських тлумачень до середньовічних мідрашів. Дуже важливим і, до речі, завжди актуальним саме для київської православної біблієзнавчої культури є звернення о. Геннадія до поліфонії біблійного слова, історично збереженої з волі Божої, коли екзегеза обов'язково ґрунтується на порівнян-

²³ Глаголев А. А. Ветхий Завет и его непреходящее значение в Христианской Церкви (по поводу древних и современных литературных и общественных течений против общепринятого значения и употребления христианами ветхозаветных священных писаний) // ТКДА. 1909. Т. 3. № 12. С. 524–529.

²⁴ Там же. № 11. С. 367.

²⁵ Флоровский Г. В., прот. Пути русского богословия. Париж, 1980. Переизд.: Отв. ред. О. А. Платонов. М.: Институт русской цивилизации, 2009. С. 645–646.

ні церковнослов'янського тексту, перекладу LXX і масоретського тексту, на зверненні до латинського перекладу — Вульгати — та низки пізніших різномовних перекладів. Нарешті, поліфонія біблійної екзегези зміцнюється апологетичним зверненням до позабіблійної традиції, як це автор робить в одному з додатків, де здійснює критичний аналіз мусульманських тлумачень пророкувань Аввакума.

Дослідницькі й екзегетичні обрії автор також розширює через застосування досягнень сучасної світової біблеїстики, саме в її науково-критичному, історико-філологічному та літературознавчому аспектах. Тут о. Геннадій сміливо апелює як до читацького допитливого розуму, так і до міцної релігійної віри та потужного релігійного почуття кожного, хто піде шляхом осягнення пророчого слова. Так тут реалізується єдність «людського» й «Божественного» в біблійному тексті — у повній відповідності до духу й літери халкидонського догмату. А разом із тим — відроджується ще один базовий принцип саме православної бібліології.

Концентруючись у своїй екзегезі на ключовому питанні тексту книги пророка Аввакума — питанні теодицеї, о. Г. Фаст не лише спирається на попередню богословську традицію чи здійснює критично-апологетичний аналіз неправославних джерел. Читачем автора видається не лише професійний богослов; о. Геннадій також постійно шукає шляху до, здавалося б, «пересічної» аудиторії, базуючи свої розмисли також і на прикладах із творів світової літератури, з історії та з реалій сучасного життя. Цим самим він утверджує ще один фундаментальний принцип православної біблійної екзегези: її найтісніший зв'язок із життям та працею пастиря — за зразками святоотцівської доби.

Сприймаємо це видання книги о. Г. Фаста як знак відродження сучасної православної екзегези саме на київській землі, як початок відродження так нещасливо колись перерваної потужної духовної та інтелектуальної традиції.